

УДК: 159.923.33:316.6

Анастасія Склярчук
ORCID iD 0000-0001-8373-2351кандидат психологічних наук,
докторант Інституту соціальної та політичної психології
НАПН України, вул. Андріївська, 15, 04070 м. Київ, Україна
stura@rambler.ru

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМНОЇ СІМ'Ї З ПОЗИЦІЇ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

У статті сім'ю розглянуто як базовий соціальний інститут і референтне оточення людини з моменту її народження і впродовж усього життя. Проаналізовано феномен нормальної сім'ї та визначено її об'єктивні критерії з позиції системного підходу. Визначено універсальні і динамічні функції сім'ї. Запропоновано визначення та описано ознаки різних типів аномальної сім'ї у вимірі структури, умов функціонування і функцій. Проаналізовано представлені у фаховій літературі концептуалізації проблемної (дисфункціональної) сім'ї та обґрунтовано логіку віднесення сімей до категорії проблемних. Описано типові внутрішні проблеми та показано особливості розв'язання цих проблем у дисфункціональній (проблемній) сім'ї. Показано особливості соціально-психологічних ресурсів проблемної сім'ї та можливі наслідки «неуспішної» соціалізації дітей у проблемних сім'ях. Запропоновано прогностичну пояснювальну модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї будь-якого типу. Означено головну ідею концепції соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї.

Ключові слова: аномальна сім'я; дисфункціональна (проблемна) сім'я; нормальна сім'я; об'єктивні критерії нормальної сім'ї; репродуктивні функції сім'ї; соціалізація.

Вступ. Як свідчать дані спеціальних моніторинґів, у сучасному постмодерному світі істотно зростає кількість аномальних і проблемних сімей, неспроможних належно виконувати традиційні сімейні функції, в т. ч. задовольняти базові потреби своїх членів, виховувати дітей та гарантувати їм належні знання і досвід для успішного входження їх у соціум. Чинники цього, які криються у самій сім'ї (тобто мають внутрішньосімейну, психологічну природу) і в її оточенні (і мають зовнішню, соціально-психологічну природу), послаблюють сім'ю і можуть виявитися фатальними. Не витримавши «випробовувань життям», чимало сімей потрапляють у категорію так званих «проблемних», не здатних: 1) розв'язувати як повсякденні, рутинні, так і гострі, раптові проблеми (які зрештою накопичуються, вкорінюються, набувають хронічного перебігу, суб'єктивно сприймаються як надскладні і тому не можуть бути подолані самотужки; 2) адекватно реагувати на політичні, економічні, культурні, соціальні, психологічні виклики реформаційного, кризового, нестабільно-турбулентного зовнішнього середовища. У результаті в цих сім'ях акумулюються негативні емоції, тривога, фрустрація, невдоволення та формується синдром меншовартості й безпорадності. А діти, які зростають у цих сім'ях, найскоріше створять згодом такі ж аномальні і проблемні сім'ї, в яких виростили вони самі (Е. Ейдеміллер, В. Юстицкіс, А. Лічко, Р. Норвуд).

Мета статті: проаналізувати нормальну, аномальну і проблемну сім'ю у вимірах структури, умов та

базових функцій з позиції системного підходу та означити стратегію її психологічного супроводу.

Сім'я у вимірах структури, умов та функцій: системний підхід. Від самого народження сім'я є головним компонентом середовища існування людини, школою її життя, її прихистком, головним її захистом у драматичних виборах між «ковадлом генофонду», «молотом соціального середовища» і «потягом до самоактуалізації». І навряд чи є інститут більш нормативний і жорсткий, що так обмежує свободу людини (в смислі нав'язування їй норм і правил особистого, внутрішньосімейного і соціального життя, патернів владно-підвладної поведінки тощо), ніж сім'я (Васютинський В., 2005; Дружинін В, 2006; Петрунько О., 2011).

Історично простежується багатофункціональна роль сім'ї як інституту суспільства, що, уособлений найближчими дорослими (насамперед матір'ю), від перших днів життя кожного нового члена задає напрям і здійснює регламентацію соціальних, економічних, етнокультурних та інших майбутніх його відносин з іншими людьми, суспільством, світом у цілому. Усі численні функції сім'ї можна умовно поділяти на: 1) психологічні, або функції сім'ї як найближчого середовища людей, що має гарантувати їм психологічний комфорт, задоволення їх інтересів і базових потреб, якісний емоційний обмін, особистісний розвиток тощо; 2) соціально-психологічні, або функції сім'ї як малої соціальної групи, шляхом введення його до норми спільного життя та навчачи механізмів включення у спільне з іншими соціальне й суспільного життя; 3) соціалізувальні,

або функції сім'ї як соціального інституту з передачі прийдешнім поколінням культурного спадку, соціальних і соцієтальних цінностей свого суспільства, забезпечення соціальної й культурної безперервності суспільного життя (функція соціалізації).

Сім'я та її функціонування тісно вплетені в соціальну реальність, і адекватність цього зв'язку, з одного боку, репрезентує стан її психологічного здоров'я, а з другого боку, є одним з індикаторів стабільності, соціального і психологічного здоров'я суспільства. У нормальній сім'ї задовольняються базові потреби кожного її члена (вітальні, духовні, соціальні), що особливо важливо для дітей у перші роки їх життя – без цього неможливі нормальний розвиток, навчання, виховання, передача соціального досвіду. Значення сім'ї в житті людини ілюструють дослідження, які свідчать, що понад 85% дорослих осіб пов'язують своє особисте щастя, досягнення особистого благополуччя, свій життєвий успіх тощо із задоволенням сімейним життям, суб'єктивною оцінкою його як щасливого, успішного (Склярчук А., 2016).

Сучасне бачення структурно-функціональної моделі сім'ї полягає в розгляді її з позиції системного підходу, а саме – як живої біопсихосоціальної системи. За цього підходу сім'я уявляється як: 1) набір необхідних структурних елементів з істотними кількісними і якісними їх властивостями (члени сім'ї різного віку з їх унікальними індивідуально-психологічними особливостями); 2) мережа зв'язків: між цими елементами, між елементами і системою в цілому (внутрішні зв'язки); між елементами системи і самою системою та зовнішнім середовищем (зовнішні – міжсистемні і надсистемні – зв'язки), відсутність яких означає руйнування і смерть соціальної системи; 3) контекст, або умови існування й функціонування системи, «павутиння життя», в яке система включена (Василькова В., 1999). Отже, сім'я – як система – це: 1) співбуття у спільному часі і просторі певної кількості осіб; 2) мережа чітко визначених і внормованих внутрішніх і зовнішніх, зв'язків, відносин, стосунків, ставлень, статусів, ролей, функцій і відповідальностей для кожного; 3) спільні умови буття, спільний побут тощо (Сатир В., 1992).

Існування й функціонування «здорової» біопсихосоціальної системи завжди доцільні. Найявністю цілі є одною з необхідних її ознак. Ціль і сенс будь-якої біопсихосоціальної системи – репродукція (самовідтворення). Ця ціль реалізується у виконанні системою трьох репродуктивних завдань: 1) збереження й відтворення свого інформаційно-репродуктивного коду на рівні репродукції елементів (ціль і завдання мікрорівня); 2) збереження й відтворення внутрішніх зв'язків і зв'язків з близьким і віддаленим оточенням (ціль і завдання мезорівня); 3) репродукція структурних елементів «вищої за рангом» системи (етносу, соціуму, суспільства), тобто ціль і завдання макро-, або метарівня

(Василькова В., 1999). Таким чином, репродукція системи це обмежується відтворенням її елементів. Це: 1) відтворення на структурно-анатомічному, психофізіологічному, функціонально-організмичному рівнях регуляції і саморегуляції (біологічна репродукція); 2) відтворення зв'язків і механізмів взаємодії між елементами системи, способів обміну інформацією соціального змісту, структури, логіки і практик соціальної взаємодії тощо (соціальна репродукція); 3) відтворення обігу і постійне поновлення ментальних (уявлення, цінності, традиції), емоційних (емоцій, почуття, ставлення), поведінкових (моделі дій, поведінки, вчинків) феноменів (тобто психологічна репродукція) (Сатир В., 1992).

Теоретики соціальних систем переконані, що «здорова» система має для реалізації своїх репродуктивних завдань і функцій усі необхідні ресурси, можливості й інстинкти. Такій системі апіорі властиві природні інстинкти до: 1) збільшення числа своїх елементів; 2) збереження інформаційного коду; 3) виживання і розвитку; 4) активного обміну (інформацією, емоціями, діями, взаємодіями тощо) між елементами та із своїм внутрішнім і зовнішнім середовищем (Сатир В., 1992; Василькова В., 1999). Виходячи зі сказаного, «здоровою», «нормальною» можна вважати сім'ю: 1) яка має «повний склад, тобто де є обоє батьків – батько і матір і де зростають двоє чи більше дітей (вимір структури, виконання завдання біологічної репродукції); 2) яка має достатню для якісної внутрішньої і зовнішньої комунікації мережу зв'язків, гарантує всім своїм членам необхідний мінімум добробуту, соціального захисту, має належні умови для виховання, розвитку і соціалізації дітей до досягнення ними психологічної й фізичної зрілості (вимір умов); 3) в якій успішно виконуються функції з біологічної, соціальної та психологічної репродукції, або народження, виховання і соціалізація дітей (вимір функцій).

У разі відхилень (які можуть бути незначними, тимчасовими чи істотними, тривалими) від означених критеріїв можна говорити про: 1) аномальну сім'ю (це сім'я, яка хоч і відхилена від формальних показників норми за певними параметрами, проте має належні адаптаційні й компенсаторні ресурси для відносно якісного, в межах «статистичної норми», виконання нею своїх базових функцій); 2) проблемну, або дисфункціональну сім'ю (це сім'я, яка відхиляється чи навіть не відхиляється від формальних показників норми, проте виконання нею усіх репродуктивних функцій, особливо функції психологічної репродукції істотно порушене, а ресурсів для відновлення цих функцій бракує) (Петрунько О., 2014; Склярчук А., 2016).

Аномальні і проблемні сім'ї завжди привертати увагу дослідників, фахівців-практиків і всіх інших осіб, так чи інакше відповідальних за соціалізацію прийдешніх поколінь. У фаховій психологічній літературі є чимало тлумачень «проблемної сім'ї»,

проте вони досить суперечливі і або надто широкі, або не виправдано вузькі. Традиційно проблемними визнаються сім'ї: 1) з низьким статком; 2) в яких сталося розлучення; 3) де зростає проблемна дитина; 4) з низьким рівнем сімейної культури; 5) з високим рівнем конфліктності; 6) де є хворий на алкоголізм; 7) з низьким рівнем психологічного комфорту; 8) в яких склалися «дисгармонійні» сімейні стосунки; 9) в яких немає дітей чи зростає лише одна дитина; 10) які не опікуються своїми дітьми або, навпаки, надміру піклуються про них тощо (Алмазов Б., 1986; Минухин С. 1998; Эйдемиллер Э., 2002).

Проте визначення проблемної сім'ї є досить дискусійним. Так С. Минухин відносить до проблемних такі сім'ї: 1) де бодай один з батьків зловживає алкоголем, вживає наркотики, вдається до аморальних вчинків, виявляє агресивну, асоціальну чи кримінальну поведінку; 2) які мають важко хвору дитину чи іншу важко і хронічно хвору особу, що потребує особливого догляду; 3) в яких відсутні батько чи матір (через смерть, розлучення, ув'язнення чи з іншої причини); 4) для яких характерні повсякденні внутрішньосімейні конфлікти: міжпоколінні, подружні, дитячо-батьківські, між старшими і молодшими дітьми тощо (Минухин С., 1998).

На думку Б. Алмазова, до проблемних належать: 1) сім'ї з дефіцитом виховних ресурсів, причини якого – психолого-педагогічна й педагогічно-виховна некомпетентність дорослих членів сім'ї, брак у батьків необхідних знань і досвіду, низький рівень цікавості й готовності їх до навчання і виховання дітей тощо; 2) сім'ї, де дорослі їх члени орієнтовані на матеріальні цінності і заробляння грошей, де є вимушена зайнятість дорослого у виробництві (наприклад, у неповній сім'ї), – у цьому разі виховні задачі відходять на другий план, а в дитини формується така ж викривлена, як і в оточуючих її дорослих, система мотивів і цінностей; 3) сім'ї з високою конфліктною готовністю, де і дорослі, і діти імпульсивні, невірні, демонстративно конфліктні; емоційний фон у цих сім'ях переважно негативний, сімейні ролі і функції розподілені неправильно і не закріплені сімейними правилами, а тому належно не виконуються, де «правий той, хто сильніший», де молодші діти слугують інструментом маніпуляцій, а старші в ситуації конфлікту змушені ставати на бік одного з батьків, засвоюючи не найкращий сімейний досвід; 4) морально неблагополучні сім'ї з сумнівними й суперечливими світоглядними настановами, цінностями, поглядами на організацію сім'ї і виховання дітей, де комунікація має характер прихованої конкуренції, уникання покарання і перекладання відповідальності на інших, де кожен прагне досягнути власних цілей та отримати якнайбільше привілеїв, а потреби й інтереси іншим при цьому не враховуються (Алмазов Б., 1986).

Свою чергою П. Горностаї на противагу гармонійно-стабільній сім'ї (де сімейні конфлікти й інші ознаки порушень сімейної гармонії мають си-

туативний характер і відносно швидко долаються) виокремлює так звані проблемно-стабільні сім'ї (де конфлікти й дисгармонійні стани є постійними, але разом із цим ці сім'ї зовні виглядають цілком стабільними); 3) зруйновані сім'ї, або сім'ї, що розпалися (де тривалі й некомпенсаторні конфліктні відносини зрештою стають причиною розпаду сім'ї (Горностаї П., 2010).

Кожна з перелічених вище аномальних сімей, дійсно, обтяжена певним негативним внутрішньосімейним і/чи соціальним досвідом, проте далеко не кожна з них є такою, що втратила свої репродуктивні ресурси й функції. А розпад сім'ї не обов'язково є піком чи ескалацією проблемності – інколи це спосіб розв'язання проблеми і шлях до одужання. Тому такий підхід видається нам не надто продуктивним. За такого підходу всі сім'ї можна вважати проблемними і стверджувати, що «сімей непобитих не існує». Тож ми пропонуємо розмежувати аномальну і проблемну сім'ю. Ті сім'ї, в яких порушені структура і умови (де відсутні один чи обидва родителі, де стосунки викривлені порівняно з соціальною нормою і т. ін.), але в рамках норми зберігаються репродуктивні сімейні функції, пропонуємо називати аномальними. А сім'ї, в яких істотно і тривалий час порушені репродуктивні функції (особливо функція психологічної репродукції) називатимемо проблемними дисфункціональними. Аналіз сім'ї у вимірі функціональності – дисфункціональності пропонував у своїх працях відомий психіатр А. Личко (Личко А., 1977), і ця ідея видається нам надзвичайно продуктивною.

За даними Р. Норвуд, проблемною (дисфункціональною) є будь-яка сім'я, якій притаманна бодай одна з перелічених ознак: 1) зловживання алкоголем чи наркотиками; 2) залежна поведінка: одержимість, неподолання пристрасть до будь-чого (роботи, їжі, азартних ігор, діт, спорту, марнотратства тощо), що завжди має негативні наслідки, в т.ч. і руйнування близькості, щирого спілкування і т.ін.; 3) фізичне насильство по відношенню до слабших (дітей, дружини тощо); 4) неприпустима сексуальна поведінка старших (в т.ч. батьків) щодо дітей; 5) постійні конфлікти, агресія, напруга; 6) викривлена комунікація: упродовж тривалого часу члени сім'ї (батьки, діти, подружжя) уникають комунікації, не розмовляють одне з одним; 7) суперечливі цінності і позиції батьків, схилення кожним з них дітей на свій бік; 8) суперництво батьків з дітьми та між собою; 9) деспотизм і жорсткість щодо грошей, релігії, обов'язків, використання часу, дозвілля, телебачення, політики, спорту, виявів любові тощо (Норвуд Р., 2012).

У кожній такій сім'ї істотно порушені внутрішні і зовнішні комунікації (а ці комунікації, як вже зазначалося, є головною умовою якісного існування і функціонування сім'ї як живої біопсихосоціальної системи). У результаті цього всі члени таких сімей приречені на психологічний дискомфорт, стре-

си і страждання. Діти, які зростають в цих умовах, переживають різні форми утиску, неприйняття, роз'єднаність, емоційне відчуження, занедбаність чи насильство, почуття провини і сорому за себе чи за поведінку інших членів сім'ї. Часто вони перебувають під нестерпним для них тиском «подвійних стандартів». За даними В. Сатир, диференціальними ознаками цих сімей є слабкі емоційні зв'язки (емоційні потреби не мають відгуку і не задовольняються); брак інтимного внутрішньосімейного спілкування; брак довіри і взаємної турботи; ригідні сімейні ролі й жорстко розподілений їх репертуар, чим строго обмежена сімейна комунікація; використання почуття провини і сорому як мотиватора поведінки членів сім'ї; відмова від індивідуальних потреб, індивідуальної ідентичності і власного «Я» в ім'я сімейної ідентичності; хворобливі стосунки залежності і спів залежності; культивування міфів, відірваних від реальності; притлумлення й приховування сімейних конфліктів (табу на їх обговорення); домінування негативних емоцій і депресивних, песимістичних настроїв; відкрита чи прихована неприязнь членів сім'ї один до одного тощо (Сатир В., 1992).

На відміну від благополучних сімей, де сімейна ситуація і сімейні ролі обговорюються і узгоджуються з динамічними обставинами (що дає можливість пристосовуватися до цих обставин і один до одного), члени проблемних сімей не навчені і не мають права висловлювати свої думки, почуття, переживання, бажання. Нові обставини дійсності в проблемній сім'ї ігноруються, ролі і приписи залишаються незмінними. А, як відомо, «заборона» на певну частку реальності призводить до того, що ця реальність починає відхилятися. І хоч проблемні сім'ї неоднакові, проте зрештою всі вони чинять на своїх членів і особливо на дітей однаковий вплив: так чи так порушують їх здатність адекватно спілкуватися і адекватно відчувати та погіршують якість соціальної взаємодії (Сатир В., 1992; Норвуд Р., 2012).

Загальна властивість усіх проблемних сімей (незалежно від їх типу) – невміння розпізнавати і нездатність обговорювати стратегічні (кореневі) проблеми. Ці проблеми витісняються, активно заперечуються чи свідомо приховуються, а натомість тривало й детально обговорюються проблеми неважливі, дріб'язкові. Отже, не складність наявних проблем, а нездатність їх обговорювати, є, на думку дослідників проблемної сім'ї, головною її ознакою (Сатир В., 1992; Норвуд Р., 2012). У результаті замовчування і заперечення основних сімейних проблем вони задавнюються й укорінюються, а наслідком цього є дедалі більше порушення базових сімейних функцій.

Як вважає В. Сатир, на відміну від нормальної сім'ї, що являє собою відкриту психосоціальну систему, проблемна сім'я є прикладом закритої системи, яка істотно відрізняється способами реагування на

внутрішні і зовнішні подразники і зміни. Це пояснюється тим, що у закритих системах їх елементи поєднані жорсткими чи надто слабкими зв'язками, через що необхідний для функціонування сімейної системи обмін істотно порушений. У відкритих системах елементи пов'язані рухливими, мобільними зв'язками, тому ці елементи чутливі й адаптивні один до одного. У відкритій системі завжди є можливість вибору – вона може бути як відкритою, так і закритися, якщо цього потребують її інтереси. В умовах відкритих сімейних систем можливі: висока самооцінка; адекватне, пряме, чітке, зрозуміле, сприятливе для кожного спілкування; врівноважений, нетравмивний стиль комунікації; зрозумілі, відкриті, реальні, динамічні, гуманні правила, які передбачають свободу їхнього обговорення; прогнозований, заснований на реаліях результат взаємодії й комунікації. Натомість можливості закритої системи обмежені. У закритих сімейних системах формується низька самооцінка; спілкування там непряме, плутане, невизначене, неадекватне, таке, що не сприяє або й перешкоджає особистісному зростанню; стиль комунікації звинувачувальний, відчужений, підлабузницький, «з розрахунком»; правила незрозумілі, жорсткі, незмінні, застарілі, їх обговорення забороняється; результат непередбачуваний і незадовільний для більшості (Сатир В., 1992).

За даними емпіричних досліджень, які здійснювалися автором у режимі фокусованих інтерв'ю впродовж 2014-2016 рр., системозбережувальною, базовою функцією здорової сім'ї є насамперед функція психологічної репродукції, тобто відтворення ментального й емоційного психологічного життя сім'ї (а це – відкритість, довіра, увага і повага один до одного, щирі стосунки, турбота, вияви любові, емоційна підтримка, дружба, злагода, взаємодопомога, згуртованість, єдність, психологічний комфорт тощо). Цей чинник є об'єднувальним, цементувальним. Його послаблення призводить до найважчих сімейних дисфункцій та їх наслідків. Біологічна і соціальна репродукція як функції виявляються в забезпеченні матеріального статку й добробуту сім'ї та турботі про здоров'я кожного з її членів.

Найвагомим чинником проблемної сім'ї є, на думку переважної більшості учасників фокус-груп, порушення репродукції психічного життя сім'ї (і тоді його заповнюють байдужість один до одного, егоїзм, відчуження, відсутність емоційної підтримки, брак любові, брак уваги, брак підтримки, ігнорування дитини і її потреб, формальне ставлення до неї, «кожен живе сам по собі», агресія, жорсткість, ворожість, конфлікти, стреси, непорозуміння, небажання йти на компроміси тощо). Порушення соціальної репродукції виявляються насамперед як важкі хвороби та адитивна поведінка одного чи кількох членів сім'ї та низький матеріальний статок сім'ї.

Чинник «ідеальної структури» (повна сім'я) вважається найменшою гарантією як сімейного благополуччя, так і сімейної проблемності.

Разом із цим близько 60% респондентів вважають, що й у проблемній сім'ї може вирости нормально соціалізована, здорова особистість, аргументуючи це тим, що проблемна сім'я: 1) є «школою життя», життя без прикрас, як воно є; 2) дає можливість отримати досвід розв'язання конфліктів; 3) гарантує раннє дорослішання, залучення до праці, набуття самостійності з розв'язання власних проблем без покладання на когось; 4) формує перфекційну мотивацію; 5) зміцнює віру і надію на краще; 6) навчає пристосовуватися, шукати співчуття і допомоги за межами сім'ї. Головною умовою оптимістичного перебігу соціалізації в проблемній сім'ї респонденти вважають компенсацію браку внутрішньосімейних ресурсів ресурсами зовнішніми, і в першу чергу – фаховим соціально-психологічним супроводом проблемних сімей і дітей, що дорослішають у цих сім'ях.

Концепція фахового соціально-психологічного супроводу проблемної сім'ї містить змістову й організаційно-процедурну частини. Змістова частина заснована на врахуванні: 1) ірраціонального підходу цих сімей до розв'язання сімейних проблем і конфліктів (відповідно, йдеться про засвоєння альтернативних його моделей); 2) типових для них комунікативної некомпетентності та браку внутрішніх і зовнішніх комунікацій, порушення комунікаційних зв'язків, ігнорування інтересів, потреб, особистих кордонів одне одного, порушення емоційного обміну тощо (відповідно, йдеться про підвищення цієї компетентності); 3) накопичений досвід безпорадності, брак ресурсів і волі до змін (відповідно, йдеться про їх активацію). Процедурна частина ґрунтується на трьох положеннях: 1) про якнайширше залучення зовнішньої соціально-психологічної підтримки; 2) про активацію внутрішніх психологічних ресурсів сім'ї з відновлення її репродуктивних, у т. ч. соціалізувально-виховних функцій; 3) про корекцію і вторинну профілактику порушень соціалізації дітей в проблемному сімейному середовищі.

Висновки.

1. Сім'я – це соціальний інститут і референтне оточення людини з моменту її народження і впродовж усього життя. Головною функцією нормальної сім'ї (функцією метарівня) є функція репродукції, причому не тільки себе самої, а й суспільства, елементом якого сім'я є. Тож сім'я є інструментом репродукції суспільства, а метатехнологією цієї ре-

продукції є соціалізація (як практична реалізація репродукції функції). Репродукцію варто розглядати ширше і глибше, ніж народження дітей. Це репродукція трьох видів: 1) біологічна (де кодом є гени); 2) соціальна (де кодом є знаки й означення); 3) психологічна (де кодом є суб'єктивні значення, оцінки, ставлення). Всі інші функції сім'ї – функції нижчого порядку, додаткові, які змінюються й коригуються з розвитком культури і людства. Реалізація сімейною системою її репродуктивних функцій можлива за умови якісного інформаційно-комунікативного обміну (інформацією, емоціями, інтеракціями, діями, взаємодіями тощо) – внутрішньосімейного і з зовнішнім середовищем.

2. На відміну від нормальної, ознаками проблемної сім'ї і алгоритмом дальшого поглиблення її проблемності є: 1) критичний брак адаптаційних і комунікативних ресурсів (і, відповідно, нездатність адекватно реагувати на виклики внутрішнього і зовнішнього середовища, розв'язувати першочергові, кореневі проблеми, накопичення й «консервація» цих проблем, кумуляція й посилення негативних емоцій, тривоги, фрустрації, комплексу безпорадності й меншовартості); 2) порушення всіх репродуктивних функцій, а насамперед соціальної та психологічної репродукції (маргінальність, «розмиті» соціокультурні орієнтири, традиції й цінності, несформовані канали передачі інформації й соціального досвіду); 3) накопичений досвід безпорадності, брак ресурсів і волі до змін.

3. Фаховий соціально-психологічний супровід проблемної сім'ї містить змістову й організаційно-процедурну частини. Змістова частина враховує: 1) ірраціональний підхід цих сімей до сімейних проблем і має пропонувати альтернативні його моделі; 2) типовий для них брак внутрішніх і зовнішніх комунікацій, кількісне і якісне порушення комунікаційних зв'язків і має акцентуватися на підвищенні комунікативної компетентності; 3) брак ресурсів і волі до змін і, відповідно, їх активацію. Процедурна частина ґрунтується на: 1) якнайширшому залученні зовнішніх ресурсів з соціально-психологічної підтримки; 2) активації внутрішніх психологічних ресурсів сім'ї з відновлення її репродуктивних функцій; 3) доцільній корекції та вторинній профілактиці порушень розвитку і соціалізації дітей в проблемному сімейному середовищі.

Література

1. Алмазов Б. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1986. – 150 с.
2. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Васильков. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 480 с.
3. Васютинський В. О. Інтеракційна психологія влади / В. О. Васютинський – К.: КСУ, 2005. – 492 с.
4. Горноста́й П. П. «Парадоксальний сімейний баланс» як умова рівноваги в проблемних родинах / П. П. Горноста́й // Психологічні перспективи: 2010, Спецвипуск. – С. 34-41.
5. Дружинин В. Н. Психологические типы семьи в европейской культуре / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2006. – 166 с.
6. Личко А. Е. Психология отношений как теоретическая концепция в медицинской психологии и психотерапии / А. Е. Личко // Журн. невропатол. и психиатр. – 1977. – № 12. – С. 176-186.

7. Минухин С. Множество моих голосов / С. Минухин // Эволюция психотерапии: Том 1. Семейный портрет в интерьере: семейная терапия / Пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М.: Независимая фирма «Класс», 1998. – 304 с.
8. Норвуд Р. Женщины, которые любят слишком сильно. – М.: Изд-во «Добрая книга», 2012. – 352 с.
9. Петрунько О. В. Діти і медіа: Соціалізація в агресивному медіасередовищі: Монографія. – 2-ге видання. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. – 480 с.
10. Петрунько О. В. Батьки і діти: типові помилки виховання / О. В. Петрунько // Практичний психолог: дитячий садок, 2014. – № 4. – С. 25-32.
11. Сатир В. Как строить себя и свою семью / В. Сатир. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – 192 с.
12. Склярчук А. В. Проблемна сім'я як предмет соціальної психології: труднощі визначення й персоналізації / А. В. Склярчук // Педагогічний процес: теорія і практика. – Вип. 3. – К.: Едельвейс, 2016. – С. 113-118.
13. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления : [моногр.] / Т. М. Титаренко. – 2-е изд. – М. : Когито-центр, 2010. – 303 с.
14. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб: Питер, 2002. – 656 с.

References

1. Almazov B. (1986). Psihicheskaya sredovaya dezadaptatsiya nesovershennoletnih [Psychic environmental maladjustment of minors]. Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 150 (rus).
2. Vasilkova V. V. (1999). Poryadok i haos v razvitii sotsialnyih sistem: Sinergetika i teoriya sotsialnoy samoorganizatsii [Order and chaos in the development of social systems: synergetics and the theory of social self-organization]. SPb.: Izd-vo «Lan», 480 (rus).
3. Vasyuty`ns'ky`j V. O. (2005). Interakciyna psy`xologiya vlady [Interactive psychology of power]. K.: KSU, 492 (ukr).
4. Gornostaj P. P. (2010). «Paradoksal`ny`j simejny`j balans» yak umova rivnovagy` v problemny`x rody`nax [«Paradoxical family balance» as a condition of equilibrium in problem families]. Speczvy`pusk, 34-41 (ukr)
5. Druzhinin V. N. (2006) Psihologicheskie tipy`i semi v evropeyskoy kulture. [Psychological types of family in European culture]. Piter, 166 (rus).
6. Lichko A. E. (1977). Psihologiya otnosheniy kak teoreticheskaya kontseptsiya v meditsinskoy psihologii i psihoterapii [Psychology of relations as a theoretical concept in medical psychology and psychotherapy]. Zhurn. nevropatol. i psikiatr, 12, 176-186 (rus).
7. Minuhin S. (1998). Mnozhestvo moih golosov [A lot of my votes]. Evolyutsiya psihoterapii: Tom 1. Semeyniy portret v interere: semeynaya. M.: Nezavisimaya firma «Klass», 304 (rus).
8. Norvud R. (2012). Zhenschiny, kotoryie lyubyat slishkom silno [Women who love too much]. M.: Izd-vo «Dobraya kniga», 352 (rus).
9. Petrun`ko O. V. (2011). Dity` i media: Socializaciya v agresy`vnomu mediaseredovy`shhi [Children and Media: Socialization in aggressive media sphere]. Nizhy`n: Aspekt-Poligraf, 480 (ukr).
10. Petrun`ko O. V. (2014). Bat`ky` i dity` : ty`povi pomy`lky` vy`xovannya [Parents and children: education common errors]. Praktychnyy psykholog: dytyachyy sadok, 4, 25-32 (ukr).
11. Satir V. (1992). Kak stroit sebya i svoyu semyu [How to build yourself and your family]. M.: Pedagogika-Press, 192 (rus).
12. Sklyaruk A. V. (2016). Problemna simya yak predmet social`noyi psy`xologiyi: trudnoshhi vy`znachennya j peracionalizaciyi [Problem family as a subject of social psychology: the difficulty of identifying and personalization]. Pedagogichny`j proces: teoriya i prakty`ka, 3, 113-118 (ukr).
13. Titarenko T. M. (2002). Ispytanie krizisom. Odiseya preodoleniya [Crisis test. Odyssey overcoming]. M.: Kogito-tsentr, 303 (rus).
14. Eydemiller E. G. (2002). Psihologiya i psihoterapiya semi [Psychology and psychotherapy of the family]. SPb: Piter, 656 (rus).

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМНОЙ СЕМЬИ С ПОЗИЦИИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Склярчук Анастасия, кандидат психологических наук, докторант Института социальной и политической психологии НАПН Украины, ул. Андреевская, 15, 04070 г. Киев, Украина, stura@rambler.ru

В этой статье семья рассмотрена как базовый социальный институт и референтное окружение человека с момента его рождения и в течение всей жизни. Проанализирован феномен нормальной семьи и определены ее объективные критерии с позиции системного подхода. Определены универсальные и динамические функции семьи. Дано определение и описаны признаки аномальной и проблемной семьи в измерениях

структуры, условий и качества функционирования. Проанализированы представленные в профессиональной литературе концепции проблемной (дисфункциональной) семьи и обоснована логика отнесения семей к категории проблемных. Описаны типичные внутренние проблемы и показаны особенности решения этих проблем в дисфункциональной (проблемной) семье. Показаны особенности социально-психологических ресурсов проблемной семьи и возможные последствия «неуспешной» социализации детей в проблемных семьях. Предложена прогностическая объяснительная модель социализации ребенка в проблемной семье любого типа. Обозначена главная идея концепции социально-психологического сопровождения проблемной семьи.

Ключевые слова: аномальная семья; дисфункциональная (проблемная) семья; нормальная семья; объективные критерии нормальной семьи; репродуктивные функции семьи; социализация.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF FAMILY PROBLEM FROM THE POSITION OF THE SYSTEM APPROACH

Sklyaruk Anastasiya, PhD of Psychological Sciences, Doctoral student of Social and Political Psychology Institute, NAPS Ukraine, Andriivska-st., 15, 04070, Kyiv, Ukraine, stura@rambler.ru

The article considers the family as a basic social institution and the reference environment of a person from the moment of his birth and throughout his life. The phenomenon of a normal family is analyzed and its objective criteria from the position of the system approach are determined. Universal (through) and dynamic (changing with sociocultural changes) family functions are defined. The definition and characteristics of an abnormal and problem family are given in the measurements of the structure, conditions and quality of functioning. The concepts of the problem (dysfunctional) family presented in the professional literature are analyzed and the logic of assigning families to the category of problem families is justified. It is shown that the family is called problematic if it is characterized by a significant and prolonged disruption of the function of biological, social and psychological reproduction. Typical internal problems are described and features of the solution of these problems in the dysfunctional (problem) family are shown. The features of the socio-psychological resources of the problem family and the possible consequences of the «unsuccessful» socialization of children in problem families are shown. A prognostic explanatory model of the child's socialization in a problem family of any type is proposed. The main idea of the concept of social and psychological support of a problem family is identified, based on three provisions: 1) external social and psychological support, including professional psychological support; 2) activation of internal psychological resources of the family to strengthen its educational and socializing functions; 3) correction and secondary prevention of violations of the socialization of children in the family environment.

Key words: abnormal family; dysfunctional (problematic) family; normal family; objective criteria of a normal family; reproductive family functions; socialization.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2017

Прийнято до друку 23.03.2017